

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՂՐԻՄԵՅԻ

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՏԱՃԱՐԻ ԿՈՐԺԱՆՈՒՄԸ 70 ԹՎԱԿԱՆԻՆ*)

III. ՀՐԵԱՆԵՐԻ ԱԿՆԿԱՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՄԵՍԻԱՅԻ ԳԱՆՍՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ

Կարապետ Եպիսկոպոս Ղրիմեցի

Հրեաները միշտ այն կարծիքին են եղել, որ Պաղեստինը այն Ավետյաց Երկիրն է, որ Եսայիքն նվիրել է իր ընտրյալ ժողովրդին և որ ոչ մի օտար պետություն չպիտի իշխի այդ երկրին, հրեաներից բացի: Եթե ժամանակ առ ժամանակ Ասորեստանի, Բաբելոնի, Եգիպտոսի աշխարհականները գալիս երկիրը քանդում ու ժողովրդին դերի էին տանում, կամ սովը, ժանտախտը և այլ մասսայական հիվանդություններ մեծ ավերածություններ էին գործում, ապա, ըստ մարգարեների բացատրության, դա Եսայիքն էր պատժում ժողովրդին՝ օրինազանցության և հեթանոս աստվածներ պաշտելու համար:

Այս իսկ պատճառով էլ հռոմայեցիների ներկայությունը Պաղեստինում և նրանց տիրապետությունը անտանելի էր հրեա ժողովրդի բոլոր դասակարգերի համար անխրտիմ: Նրանք ատելով ասում էին հռոմայեցիներին և ամեն ջանք գործ էին դնում, որ պեսդի ազատվեն այդ անթիփատների լծի տակից: Թեև անխտիր կերպով բոլոր հրեա-

ները պիղծ էին համարում հռոմայեցիներին ու նրանցից յոթը քալ հեռու կանգնում, որ չպղծվեն, սակայն ատելության արտահայտության մեծ «օրինապահներ» ու «կարգի» կողմնակիցները այս բանում տարբերվում էին ծայրահեղներից: Փարիսեցիներն ու սադուկեցիները, որպես օրինապահներ, հռոմայեցիների հետ իրենց վարվեցողության մեջ զուսպ էին, իսկ հասարակ դասակարգը, որ շահագործվում էր ոչ միայն հռոմայեցիների, այլ և փարիսեցիների, սադուկեցիների ու քահանաների կողմից, իր նյութական ծանր կացության միակ պատճառը հռոմայեցիներին համարելով, իր ողջ զայրույթը թափում էր վերջիններիս վրա: Շուտ բռնկվող հրեաները, մանավանդ գալիլացիք, միշտ պատրաստ էին ապստամբության դրոշմը բարձրացնել ատելի տիրակալների դեմ:

Միայն թագավորական ցեղը՝ Հերովդեսն ու իր հաջորդներն էին, որ Հռոմին բարեկամ մնացին և օգնում էին նրան, և այս իսկ պատճառով էլ ատված էին ժողովրդից:

Հաճախ ամենաշնչին պատճառներից արյունահեղ ընդհարումներ էին ծագում ժո-

*) Սկիզբը տես «Էջմիածին» ամսագիր 1949 թ. Հունվար-փետրվար:

դովորդի և հոռմայեցի զինվորների միջև*): Ասկայն այդ խռովություններն ու ապստամբությունները շատ թանգ էին նստում հրեա ժողովրդին: Հոռմայեցիները ամենադաժան կերպով ճնշում էին խռովությունները և ապստամբներին կոտորում կամ գերի վերցնում և շուկաներում որպես ստրուկներ վաճառում:

Օգոստոս Օկտավիանոս կայսեր օրով Սահովը (ըստ Գործք Առաքելոցի Թևոս), ներանից հետո էլ Հուդա Գալիլիացին, «վրեժխնդիրը Իսրայելի» — զինուորներ — պարագլուխները, տարբեր ժամանակներում հրեա ժողովրդին ապստամբեցրին հոռմայեցիների դեմ: Նրանք քարոզում էին, թե «Գալիս է Մեսիան, որը կործանելու է Հոռմը և վերականգնելու է Իսրայելի փառքը»:

Դժգոհ տարրերը անմիջապես միանալով ապստամբության դրոշ բարձրացրին Հոռմի իշխանության դեմ, բայց մեծ կորուստներ կրելով պարտվեցին ու ստիպված եղան նորից ձանաչել Հոռմի գերիշխանությունը: Իսկ Սահովը և Հուդա Գալիլիացին իրենց կյանքը զոհաբերեցին հրեաների ազատագրության գործին: Ամենից շատ ապստամբում և հոռմայեցիներին դիմադրում էր Գալիլիան — Պաղեստինի հյուսիսային մասը:

Հրեա ժողովուրդը, տարված Մեսիայի գալստյան գաղափարով, անհամբեր նրա գալուստան էր սպասում՝ կրկնելով. «Մեսիան կգա անհաղթելի զորությամբ, Եսայիի օգնությամբ դուրս կանի հոռմայեցիներին մեր երկրից, Եսայիի պարգևած Ավետյաց Երկրից»:

Մեսիան եկավ, բայց Երուսաղեմն ու նրա տաճարի հոգևոր իշխանությունը չձանաչեցին ու չընդունեցին նրան, որովհետև իրենց ակնկալած Մեսիան չէր: Նա եկել էր ոչ թե հրեական մարմնավոր իշխանությունը վերականգնելու, այլ խաղաղության, մարդասիրության գաղափարները քարոզելու համար: Նրա աշակերտները հասարակ ձկնորսներ ու մաքսավորներ էին և ոչ թե փայլուն նիզակներով ու վահաններով ապառազիվաժ զինվորներ:

Այդ ժամանակները Գալիլիայում հաճախ էին լսվում գուշակողների ու մարգարեների քարոզները.

*) Մի խումբ գալիլիացիք Երուսաղեմում զոհ մատուցանելիս ընդհարվում են տեղացի հրեաների ու բաճառների հետ, որի հետևանքով խռովություն է ծագում: Պիղատոսը զորք է ուղարկում կարգը վերականգնելու: Գալիլիացիք ընդգրկմանում են և հոռմայեցիները մեծ թվով գալիլիացիների կոտորում են: Այսպես «նրանց արյունը խառնվեց զոհերի արյան հետ»:

(Ղուկ. ԺԳ, 1)

— Հասել է վերջին դատաստանը: Աշխարհը լցվել է մեղավորներով և անաստվածներով: Նրանք խժոժում են բարի աղքատների վրաստակը, որպես թե խղճում են նրանց: Ահա լսվում է որոտման ձայնը: Մոտ է անարդար իշխանավորների, հզոր, հարուստ և անվանի մարդկանց կործանման ժամը...

— Վա՛յ ձեզ հզորներ, արդարներին բռնությունամբ վնասողներ, զգուշացե՛ք, քանզի մոտ է ձեր դատաստանի օրը:

— Վա՛յ ձեզ հարուստներ, որ հույս եք դրել ձեր հարստության վրա, բայց դուք դրանցից պիտի զրկվիք:

66 թվին (Ք. Հ.) Գալիլիայում անսպասելի կերպով երևում է գլխատված Հուդա Գալիլիացու որդին՝ Նոխումը, որը իր հոր մահապատժից հետո անհետացել էր: Նա քարոզում էր.

— Ո՛վ իսրայելացիներ, ի՞նչ բանի եք սպասում: Անթլիստները պղծում են մեր երկիրը: Նրանց զինվորները իրենց պիղծ ոտներով լրբաբար կոխոտում են մեր տաճարի հատակը: Դո՛ւք, ո՛վ իսրայելացիներ, կոշված եք ծառայելու միայն Եսայիին: Դուք չպետք է խոնարհվեք խոզի միս ուտող կեսաւրի առաջ: Մտաբերեցե՛ք ձեր մեծ հայրենասեր, նախանձախնդիր և պաշտպան Հուդա Մակաբայեցուն և Փինհաս Բեն Ելիային: Մի՞թե դուք թույլ կտաք օտարներին հափըշտակելու Եսայիի խոստացած երկիրը: Ականջ մի՛ դնեք «օրենքի և կարգի» պաշտպաններին, որոնք իրենց գլուխը խոնարհել են հեթանոսների առաջ: Մեսիան ծնվել է, նա սպասում է, որ դուք գլուխ բարձրացնեք և նա կգա ձեզ օգնության: Կոտորեցե՛ք Երուսաղեմի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի վախկոտներին, ոչնչացե՛ք հոռմայեցիներին:

Ժողովուրդը այս քարոզներից հուզվում և ավելի մեծ առեւտրությամբ էր լցվում դեպի հոռմայեցիները: Մթնոլորտը էլեկտրականացած էր, բորբոքված սրտերը լցված ազատության տենչով: Եվ միայն մի առիթ էր պետք ապստամբության բռնկման համար:

Ու առիթը ներկայացավ:

IV. ՆՈՐ ԱՊՍՏԱՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԳԱԼԻԼԱ-ՅՈՒՄ ԵՎ ԵՐՈՒՍԱԼԵՄՈՒՄ ԼԵԳԱՏ ՅԵՍՄԻՆՍԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔԸ ՈՒ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երուսաղեմի պրոկուրատոր Հեստիոս Ֆլուրը Պաղեստինի բնակիչների համար 66 թվին (Ք. Հ.) Հոռմից ընտրական նոր օրենք ստացավ: Այս նոր օրենքով վերացվում էր հրեաների արտոնությունները և իրավահավասարություն էր մտցվում հրեաների ու հեթանոսների միջև: Օգտվելով այս, ըստ երևույթին, անվնաս օրենքից, Կեսարիայի հույները

հրեաներին ծաղրելու նպատակով 66 թ. մայիսի 21-ին նրանց ժողովարանի (սինագոգի) մուտքի առաջ, զոհաբերության համար, արյուր մորթեցին: Հրեաները, զայրացած հույների այս հանդուգն վարմունքի դեմ, բողոքեցին քաղաքապետին, սակայն հռոմայեցի քաղաքապետը ծաղրի ենթարկեց հրեաներին ու պաշտպանեց հույներին: Այն ժամանակ տեղի ունեցավ արյունահեղ ընդհարում: Լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց մոտակա քաղաքներում ու գյուղերում: Մայիսի 21-ից մինչև 26-ը, վեց օրվա ընթացքում, նոր կազմված հրեական պարտիզանական ջոկատները Հերազում, Սեբաստիայում, Ասկաղոնում և այլ քաղաքներում շատ հույն ու հռոմայեցի սպանեցին:

Ի պատասխան դրան, հռոմայեցիներն ու հույները մասսայական հրեական ջարդեր կազմակերպեցին Կեսարիայում, Ասկաղոնում, Գատարում, Ալեքսանդրիայում և այլ քաղաքներում: Միայն Կեսարիայում 20 հազար հրեա սպանվեց:

Կեսարիայի դեպքերը իսկույն արձագանք դտան նաև Նրուսաղեմի մեջ: Տաճարի կառավարիչ, երիտասարդ գիտնական Նդիազար Բեն Սիմոնը գլուխ կանգնեց ապստամբական շարժման: Օրենքի և կարգի կողմնակից շափավորների բոլոր ջանքերը, խաղաղացնելու բոլորքոված մտքերը, իզուր անցան: Ապստամբները Նդիազար Բեն Սիմոնի առաջնորդությամբ գրավեցին քաղաքի ամրությունները և հարձակվեցին հռոմեական կայազորի վրա, որը ամրացել էր Մակաբայեցիների պալատում: Փոթորաթիվ կայազորը հուսահատ ու քաջաբար կռվում էր «լրեժխնդիրը Իսրայելի» ջոկատի գերազանց ուժերի դեմ:

Հռոմայեցիների անելանելի դրությունը տեսնելով և որպես թե իզուր արյուն թափել չցանկանալով, հրեաները հռոմայեցի զինվորներին առաջարկեցին անձնատուր լինել: Կայազորը համաձայնեց զենքերը հանձնել մի պայմանով — որ իրենց կյանքը խնայվի և թույլ տրվի անգն հեռանալ Նրուսաղեմից և անփորձ վերադառնալ Հայրենիք: Նրկու կողմերի ներկայացուցիչների միջև գրավոր ու երդմամբ պայմանագիր կնքվեց: Բայց երբ հռոմայեցիները զինաթափ եղան, հրեաները իսկույն հարձակվեցին նրանց վրա ու կոտորեցին անգն մարդկանց: Մեռնող հռոմայեցիները շարունակ աղաղակում էին. «պայմանագիր», «երդմամբ», գազազած հրեաներին հիշեցնել ուզելով իրենց հանդեպ ցույց տրված տմարդի վարմունքը:

Ագրիպաս հրեա թագավորը և իր քույրը՝ Բերենիկան նույնպես փորձեցին համոզել նրուսաղեմացիներին, որ ապստամբական

շարժումը միայն վնաս կարող է բերել հրեա ժողովրդին, քանի որ Հռոմը, գերազանց ուժեր ունենալով, վերջիվերջո պարտության պիտի մատնի ըմբոստներին և այսպիսով ապստամբությունը պատճառ պիտի դառնա նոր ու ապարդյուն արյունահեղության: Սակայն կատաղած ամբոխը հարձակվեց Ագրիպասի պալատի վրա և գրավեց այն: Իսկ Ագրիպասը և իր քույր Բերենիկան ստիպված էին փախչել Նրուսաղեմից:

Ապստամբությունը ծավալվել սկսեց. շարունակ նորանոր գավառներ էին միանում ապստամբներին: Հինգ ամսվա ընթացքում ապստամբությունը տարածվեց Հրեաստանում, Իդումիայում, Գալիլիայում և Պերեսայում: Հրեաների օրինակին հետևեցին Հռոմի մյուս թշնամիները — արաբները և նաբաթները: Հրեական պարտիզանական ջոկատների գլուխ անցան Գալիլիայում՝ Հովհաննես Գիշալացին, Սամարիայում՝ Սիմոն Բար Զիորան և Նրուսաղեմում՝ Նդիազար Բեն Սիմոնը:

Պաղեստինի կուսակալ Հեստիուս Յոթը, ձեռքի տակ բավականաչափ զինվորական ուժեր չունենալով, դիմեց Սիրիայի լեգատ Յեստիուս Գալլոսին, որը մի խոշոր լեգեոնի գլուխ անցած արշավեց Պաղեստինի վրա: Նրան միացավ Ագրիպաս II իր երկու հազար ձիավոր զորքով:

Յեստիուս Գալլոսը սկզբում մեծ հաջողությամբ առաջ էր շարժվում, մեկը մյուսի հետևից գրավելով Հրեաստանի քաղաքներն ու ամրոցները: Հոկտեմբեր ամսին նա արդեն գտնվում էր Գաբալոն քաղաքում, Նրուսաղեմից 10 կիլոմետր հեռավորության վրա: Թրվում էր, թե ինչպիսի արագությամբ ծավալվեց ապստամբությունը, նույնպիսի հեշտությամբ էլ պիտի ձնշվեր այն՝ Նրուսաղեմի գրավմամբ: Սակայն, պարտիզանական միացյալ ջոկատները այստեղ, Գաբալոնի մոտ, հանկարծակի հարձակումով մեծ կոտորած արին և Յեստիուս Գալլոսին ստիպեցին նահանջել:

Հռոմեական բանակը Պաղեստինից նահանջելով մտավ Հրեաստանի հյուսիսում գտնվող Բեթ-Նոթոնի կիրճը: Այստեղ Սիմոն Բար Զիորայի պարտիզանական ջոկատը դարան մտած հենց Յեստիուս Գալլոսին էր սպասում: Երբ հռոմեական բանակը արդեն կիրճումն էր, Սիմոն Բար Զիորան հարձակվեց կիրճի երկու անցքերից ու սկսեց սոսկալի ջարդը: Մեծ խոճապ ստեղծվեց հռոմայեցիների միջև և այդ սոսկալի ջարդից շատ քիչ զինվորներ ազատվել կարողացան: Յեստիուս Գալլոսը իր բանակի մնացորդներով հաղիվ Սիրիա հասնել կարողացավ:

Բեթ-հորոն կիրճում*) սպանվեց պրոկուրատոր Հեստիուս Ֆլուրը:

Այս դեպքերը տեղի ունեցան 66 թվի (Ք. Շ.) մայիս ամսից մինչև նոյեմբեր ամսվա սկիզբը:

Ցեստիուս Գալլուսի պարտությունը ապրա-տամբները տեղի դարձան Պաղեստինի և սկսեցին երկիրը կառավարել իրենց օրենք-ների համաձայն:

Նոքա երկրի պաշտպանության ամրապնդման համար Երուսաղեմում կազմեցին Ռազմական հորհուրդ, ջոկատները լրացրին նոր համալրումներով և սկսեցին նախապատրաստվել, որպեսզի պատրաստ դիմա-վորեն հռոմայեցիների սպանվող հարձակ-մանը:

V ԱՊՍՏԱՄԱՐՆԵՐԻ ՊԱՐԱԳՆՈՒԽՆԵՐԸ

Ապստամբության հետևանքով երկրի ներ-սում քաղաքական նոր իրադրություն ստեղծ-վեց. Պաղեստինում կազմակերպվեց նոր կառավարություն—երկրի Պաշտպանության հորհուրդը:

Գերագույն Հոգևոր հորհուրդի նախագահ Ա-նանը և սինհորոսականները, կարգի ու խա-ղաղության այս կողմնակիցները, նոր պա-մաններում ստիպված էին իրենց զուգա պա-հել: Նրանք ժողովրդական այդ շարժումը հա-մարում էին հանդուգն և նույնիսկ խելագար քաջ ու համոզված էին, որ նա ողբերգական վախճան պիտի ունենա: Եվ միայն տաճարի կառավարիչ ու եռանդուն գիտնական Նդիա-զար Բեն Միմոնն էր, որ, Պաղեստինի ազա-տագրության գաղափարով տարված, ղեկա-վարում էր երուսաղեմացիների ապստամբու-թյունը, հանդիսանալով «վրեժխնդիր Խորա-յելի» կուսակցության պարագլուխներից մե-կը: Նոր կազմակերպված ջոկատի գլուխ ան-ցած նա գրավեց քաղաքի ամրոցը, անառիկ աշտարակները և ամրացրեց պարիսպներն ու պահակախմբեր դրեց Ագրիպասի ու Մակա-բայեցիների պալատներում:

Իսկ Գալիլիայում այդ ժամանակները գոր-ծում էր Հովհաննես Գիշալացին (Հովհաննես Բեն Դևի), որի պարտիզանական ջոկատը օրեցօր աճում էր ի հաշիվ «վրեժխնդիր Խորայելի» և «մակաբայեցի» կուսակցու-թյուններին համակողմնորդի: Գիշալացին,

*) Այս Բեթ-հորոն կիրճում Հեսու Նավիայի որ-դին (Մովսեսի հայրը) սաստիկ ջարդ տվեց ամա-ղակացիներին:

Այս կիրճում էր դարձյալ, որ Հուդա Մակաբեն պարտության մատնեց Անտիոքոս Սելևկիացուն և ա-ղաատաբեց Պաղեստինը Ասորիքի գերիշխանու-թյունից:

Եսայիի այս մոլեռանդ հավատացյալը, հա-մոզված էր, որ Եսային իրեն է ընտրել Հը-րեաստանը պիտի անթիվատներ իշխանու-թյունից ազատելու համար:

Պարտիզանական երրորդ խոշոր ջոկատը գործում էր Սամարիայում՝ Սիմոն Բար Զիո-րա (Սիմոն որդի Գեորա) մակաբայեցու հը-րամանատարությամբ: Սա գլուխացիական ծագումով և մեծ ժողովրդականություն վա-յելող անձնավորություն էր: Իր դաժանու-թյամբ նա սարսափ էր տարածել հույների ու հռոմեացիների մեջ, մանավանդ Բեթ-հորոն կիրճի կոտորածից հետո:

Ցեստիուս Գալլուսի պարտությունից ու նա-հանջից հետո ապստամբների պարագլուխ-ները Երուսաղեմ խորհրդի հավաքվեցին: Այստեղ Նդիազար Բեն Միմոնը, Հովհաննես Գիշալացին և Սիմոն Բար Զիորան կազմեցին Պաշտպանության հորհուրդ, որին մասնակ-ցեցին նաև սաղուկեցիներն ու փարիսեցիներ-ը: Պաշտպանության հորհուրդը ապագա գործունեության համար ծրագիր կազմեց եր-կիրը հռոմայեցիների նոր հարձակումից պաշտպանելու նպատակով: Ժողովրդական մասնաճյուղին ղեկավարելու համար հորհուր-դը անմիջապես գաղառներն ուղարկեց իր ներկայացուցիչներին: Գալիլիա ուղարկվեց կրակոտ քարոզիչ, տաճարի երիտասարդ գիտնական և առաջին կարգի երեց Հովսեփ Բեն Մատթիասը, որը, իբրև ականատես, այդ անցքերը նկարագրել է Երուսաղեմի ու նրա տաճարի կործանման պատմության մեջ*):

Երուսաղեմը այդ օրերին ղինվորական ճամբարի կերպարան էր ընդունել: Բոլորը լծվել էին պաշտպանության գործին: Երկա-թագործները զենք էին պատրաստում, հո-ղագործները աշտարակներն ու պարիսպները ամրացնում: Պաշտպանության հորհուրդը, համոզված լինելով որ հռոմայեցիները հեշ-տությամբ չեն հաշտվի Պաղեստինի կորուս-տյան հետ և պիտի աշխատեն ամենայն խրս-տությամբ ճնշել ապստամբությունը, նորա-նոր զորամասեր էր կազմակերպում և վար-ժեցնում նրանց ռազմական գործին: Մինչդեռ ժողովուրդը առաջին հաջողությունից հետո այն կարծիքին էր, թե Ցեստիուս Գալլուսի պարտությունը դա Եսայիի գործն էր և որ առաջիկայում ևս Եսային կօգնի իր ընտրյալ ժողովրդին ու կազատագրի անթիվատների

*) Գիրք պատմությանց Յովսէփոսի Երալայեցու, ա-րարեալ յազգա պատերազմի Հրէից ընդ Հռոմայեցիս և անբման Երուսաղէմի, թարգմ. Ստեփաննոսի Լեհա-ցու, 1787 թ. էջմիածին:

իշխանությունից: Եվ քանի որ Նահվեն զորավիգ է հանդիսանում, ապա հաղթանակն ապահովված է ու պետք է կռիվ մինչև վերջին շունչը:

VI ՎԵՍՊԱՍԻԱՆՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Երբ հրեաների ապստամբության և Ցեստիոս Գալլուսի արշավանքի ու պարտության պաշտոնական հաղորդագրությունը Հռոմ հասավ, սենատը մանրամասն զեկուցում ուղարկեց Ներոն կայսրին, որն այդ ժամանակ Հունաստանի քաղաքներում համերգներ էր կազմակերպում և ինքն էլ, որպես երգիչ, ելույթներ ունենում Կորնթոսում:

Սենատի զեկուցագիրն ստանալով Ներոնը հրամայեց ետ կանչել Ցեստիոս Գալլուսին և նրա փոխարեն Միրիայի լեգատ նշանակել սենատոր Մուցիուսին: Իսկ Հրեաստանում էլ կարգն ու խաղաղությունը հաստատելու համար նշանակեց 60-ամյա Վեսպասիանոս Ֆլավիոսին, որը արդեն մեծ հաջողությամբ կռիվներ էր մղել Անգլիայում և փորձված զորապետի անուն ուներ:

Վեսպասիանոսի տրամադրության տակ զրվեց երեք լեգեոն (5-րդ, 10-րդ, 15-րդ): Ամեն մի լեգեոնը բաղկացած էր 6 հազար ծանր ու թեթև զրահավորված զինվորներից: Բացի այդ Վեսպասիանոսի հրամանատարության ինքնակազմի նաև Ագրիպաս II թագավորի շուրջ հազարանոց ձիավոր գունդը: Այս բանակի գլուխն առնցած Վեսպասիանոսը Պաղեստին հասավ 67 թվին, ափ դուրս գալով Կեսարիայում:

Առաջին քաղաքը, որ ինքնակազմի Վեսպասիանոսի հարձակմանը, դա Հոթնապատն էր, մի ամբողջված քաղաք, որը սաստիկ դիմադրություն ցույց տվեց: Քաղաքի պաշտպանությունը ղեկավարում էին Հովհաննես Գիշալացին և Հովսեփ Բեն Մատաթիասը: Հոթնապատը պաշարման մեջ մնաց 50 օր և միայն ջրի պակասության պատճառով անձնատուր եղավ: Հովհաննես Գիշալացին իր զորքերի մեծ մասի հետ կարողացավ դուրս գալ քաղաքից և նահանջել, իսկ Հովսեփը գերի ընկավ Վեսպասիանոսի ձեռքը: Հռոմայեցիները զինքը ձեռքին կոպողներին անխնա կոտորեցին, իսկ անդեն քաղաքացիներին գերի վերցրին ու փառաբեցին որպես ստրուկներ:

Ապա Վեսպասիանոսը Գեննեսարեթ լճի ափին գրավեց Տիբերիոսը, ուր գտնվում էր Ագրիպասի պալատը: Հրեաները, ատելությամբ լցված դեպի այս պիղծ հրեա թագավորը, արդեն քանդել ու կործանել էին այդ գեղեցիկ շենքը:

Վեսպասիանոսը իր արշավանքը շարունա-

կելով գրավեց նաև Գալիլիայի ու Սամարիայի քաղաքները: Այստեղ հրեաները արդեն թույլ դիմադրություն էին ցույց տալիս:

Վեսպասիանոսի ցանկությունն էր ձգձգել Պաղեստինի վերջնական գրավումը, որպեսզի ինքը ավելի երկար մնար հրամանատարի պաշտոնում: Այս իսկ պատճառով էլ նա չէր շտապում արշավել Նրուսադեմի վրա ու պաշտամբությունը վերջնականապես ճնշել, այլ բարվոք համարեց իր հապաղումը արդարացնող պատճառաբանությամբ հաղորդագրություն ուղարկել Հռոմի սենատին:

68 թվի դարնանը Վեսպասիանոսը պատրաստվում էր վերսկսել արշավանքը Նրուսադեմի վրա: Սակայն հենց այդ նույն 68 թվի սկզբներին Հռոմում խռովություններ տեղի ունեցան, որոնց ղեկ զինաց Ներոն կայսրը: Գալլական, գերմանական և իսպանական լեգեոնները իրենց հրամանատարներին կայսր հռչակեցին, սակայն նրանք սպանվեցին կամ զահրենկեց արվեցին հակառակորդների կողմից*):

Վեսպասիանոսի արևելյան բանակը սպասում էր դեպքերի զարգացմանը և միայն առերես հպատակություն էր հայտնում մեկը մյուսին հաջորդող կայսրներին:

Այս սպասողական և խառն դրությունից օգտվեցին հրեաները. Նրուսադեմի պաշտպանների թիվը համալրելու համար կազմվեցին նորանոր ջոկատներ, իսկ Պաշտպանության խորհուրդը դիմեց պարթևներին, ներանցից օգնություն խնդրելով, որը սակայն չստացավ:

Նորից հանդես եկան գույակողներն ու մարգարեները, որոնք Նահվեի անունից քարոզում էին.

— Մոտ է Հռոմի կործանումը, աշխարհի

* Ներոնի մահից հետո գալլական, իսպանական և գերմանական լեգեոնները սենատին ստիպեցին կայսր ճանաչել ժերուկ զորապետ Գալբիանոսին, որը հաղիվ մի քանի ամիս դիմացավ կայսերական գահի վրա: Խաղաղական լեգեոնների միջոցով նրան զահրենկեց արավ ու սպանեց պալատական Օտոնը, մի երիտասարդ ու քաջ զորապետ: Սա ևս երկար չմնաց գահի վրա: Հյուսիսային Իտալիայի լեգեոնները օգնությամբ սրան հաջորդեց Վիտելիոսը: Այս իրադարձությունները տեղի ունեցան 67—69 թվականներին: Միայն Արևելքը ակտիվ մասնակցություն չէր ցուցաբերում: Սակայն, երբ իրար հաջորդող զահակների հափշտակությունները և երկրի տնտեսական քայքայումը ծայր ափսոսանքի հասան, բոլոր պետական գործիչների հայացքները դարձան դեպի սերիական, եգիպտական և պաղեստինյան լեգեոնների պետ Վեսպասիանոս Ֆլավիոսը, որը մինչ այդ խորհրդավոր լուծվում էր պահպանում, իր լեգեոնները պատրաստ վիճակում պահելով:

վերջը: Նորանոր փորձություններ են գալու աշխարհիս վրա: Երկրաշարժներ, գետերի վարարումներ, արևի և լուսնի խավարումներ են լինելու: Պիտի կործանվի համաշխարհային պոռնիկը՝ Հոռմը, իր անթիվ մեղքերի համար: Ծանվեն կրկին պիտի վերականգնի իր խոստացյալ երկրի և ընտրյալ ժողովրդի հրեանի փառքը:

Հոռմում ծագած խռովությունները ձեռնառու էին ոչ միայն հրեաներին, այլ և հունահռոմեական լայնածավալ պետության մեջ ապրող բոլոր դժգոհ տարրերին: Եվ Հոռմի գերիշխանությունից ազատվելու հույսը կըրկին սկսեց առկայծել բոլոր դժգոհ տարրերի սրտերում: Թվում էր, թե հռոմեական մեծ պետությունը գտնվում էր քայքայման ու կործանման նախօրյակին: Երկու տարի տևող ազգամիջյան կռիվները շատ թուլացրին հռոմեական կայսրությունը և տնտեսական խռոթը վնասներ հասցրին նրան: Բայց կայսրությունը, շնորհիվ հելլենական ու ռոմանական հավատարիմ տարրերի կայունության և իրեն ենթակա պրովինցիաների մեծամասնության հավատարմության, այնուամենայնիվ դիմացավ բոլոր կործանարար հարվածներին:

Հոռմին մինչև վերջ հավատարիմ մնացին հրեա թագավոր Ագրիպաս II, Եգիպտոսի պրեֆեկտ սենատոր հրեա Տիբերիոս Ալեքսանդրը և Սիրիայի լեզատ Մուցիուսը, որոնք մտահոգված էին զահ բարձրացնել այնպիսի մեկին, որը ոչ միայն կարողանար կառավարել երկիրը, այլ և խաղաղացնել հուզված մտքերը: Նոքա կանգ առան արևելյան լեգեոնների հրամանատար Վեսպասիանոսի վրա, որը ինքն էլ դեմ չէր կայսր հռակվելու:

Սիրիական, եգիպտական ու պաղեստինյան զորքերի հրամանատարները 69 թվին վահանի վրա բարձրացրին Վեսպասիանոսին և կայսր հռակեցին, հպատակության երդում տալով նրան:

Միաժամանակ Գերազույն Հոգևոր Խորհուրդը մի պաշտոնական գրությունը, որը կրում էր անդամների ստորագրությունները և վավերացված էր Խորհրդի կնիքով, դիմեց Վեսպասիանոսին և հայտնեց: Որ իրենք զենքը վայր են դնում ու ընդունում Հոռմի գերիշխանությունը: Վեսպասիանոսը սույն գրությունը ուղարկեց Հոռմի սենատր, հայտնելով որ Պաղեստինում ապստամբությունը ճնշված է:

Ինչ վերաբերում էր Վեսպասիանոսին կայսրը հռակելուն, ապա Հոռմի սենատր ինքն էլ, կատարված փաստի առաջ կանգնած լինելով, ստիպված եղավ նրան ճանաչել Հոռմի կայսր:

Վեսպասիանոսը, վստահ իր լեգեոնների ու հրամանատարների վրա, թողեց Պաղեստինը ու ճանապարհվեց Ալեքսանդրիա, ուր մնաց շատ ամիսներ և ապա Պաղեստինի վերջնական գրավումը իր որդի Տիտոս Ֆլավիոսին թողնելով, ինքը անցավ Հոռմ:

VII ՏԻՏՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ, ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ՊԱՇՏԱՐՈՒՄԸ, ՍՈՎՐ ԵՎ ՏԱՃԱՐԻ ԿՈՐՄԱՆՈՒՄԸ

Երբ Տիտոսը ստացավ Վեսպասիանոս կայսեր հրամանը՝ Պաղեստինը խաղաղացնելու մասին, իսկույն Ալեքսանդրիայում սկսեց եռանդուն նախապատրաստություններ տեսնել: Նա ստացավ 5-րդ, 10-րդ, 12-րդ ու 15-րդ լեգեոնները և Ագրիպաս II-ի 4 հազարանոց զույգը, իսկ Եգիպտոսի կուսակալ Տիբերիոս Ալեքսանդրն էլ, որպես փորձված զորապետ, դարձավ նրա խորհրդատու:

70 թվի զարնանը Տիտոսը արշավեց Պաղեստինի վրա: Նրան ուղեկցում էին 5-րդ, 10-րդ, 12-րդ և 15-րդ լեգեոնների հրամանատարներ Կերյախը, Լեպիտը, Լետերնը և Ֆրիկը, ինչպես և Հրեաստանի նոր նշանակված կուսակալ Մարկանտոն Հուլիոսը:

Ջատկական տոները մոտենում էին: Հրեաները զանազան երկրներից ուխտի էին գնում Երուսաղեմ՝ տաճարում աղոթելու և զատիկն այնտեղ կատարելու համար: Դեռ նոր էին ուխտավորները Երուսաղեմ հասել և մեծ բազմությունը լցվել տաճարն ու քաղաքի փողոցները, երբ հռոմեական լեգեոնները երևացին քաղաքի շրջակայքում ու ծանր շարժվելով սկսեցին պաշարել քաղաքը:

Առաջին հերթին հարձակման ենթարկվեց Պղեֆիուս աշտարակը: Հռոմայեցիները երեք օր կատաղությունից ու տարաններից անընդհատ քարկոծում էին աշտարակի հաստ պատերը: Իսկ աշտարակում գտնվողները նետահարում էին հարձակվողներին: Սուկային, պաշտպանների անձնական քաջությունը Պղեֆիուս աշտարակը չփրկեց հռոմայեցիների մեթոդիկ ավերումից և աշտարակը կործանվեց: Պետք է ասել, որ պաշտպանող ջոկատների պարագլուխների մեջ միասնականություն չկար: Թեև մեծ քաջությամբ կռվում էին հռոմայեցիների դեմ, սակայն միասնականության բացակայությունը թուլացնում էր ջոկատների կարգապահությունը: Ահա հենց այդ ժամանակ Պաշտպանության Խորհուրդը քաղաքը երեք մասի բաժանեց: Ներքին քաղաքի պաշտպանությունը Խորհուրդը հանձնեց Հովհաննես Գիշալացուն, վերին քաղաքինը՝ Սիմոն Բար Ջիորային, իսկ Եղիազար Բեն Սիմոնը ստանձնեց տաճարի և Անտոնիոսի աշտարակի պաշտպանությունը: Թեև այս բաժանումը կատարվեց, բայց

այնուամենայնիվ պարագլուխների մեջ կարգապահությունը դարձավ բացակայում էր: Հովհաննես Գիշալացին, դժգոհ մնալով նշխարաբար Բեն Սիմոնի գործելակերպից, Պասեֆի նախօրյակին ներխուժեց տաճար, ցրեց նրա դրած պահակներին ու Նղիազարին էլ բանտարկեց աշտարակում: Այնուհետև Գիշալացին Սիմոն Բար Զիորային առաջարկեց միասին շարունակել քաղաքի պաշտպանությունը: Այս երկու անձնավորությունները թեև բնավորությամբ ու մտածողությամբ միանգամայն տարբեր մարդիկ էին, սակայն արտաքին թշնամու դեմ կռվում էին համերաշխ ու այդպես համերաշխ էլ մինչև վերջը շարունակեցին դիմագրավելու:

Հոռմեակյան լեգեոնները յոթ օր, գիշեր ու ցերեկ, կռվելուց հետո մայիսի 30-ին, մեծ քանակությամբ սպանվածներ ու վիրավորներ տալով, գրավեցին քաղաքի պարիսպներից մեկը: Սակայն հոռմեակյան զորքերը հոգնել էին և Տիտոսը հրամայեց շուրջ օրվա դադար տալ:

Դադարի այդ օրերին Տիտոսը փորձեց հաշտության բանակցություններ վարելով վերջ տալ պաշարմանը: Նա իր բանակում գտնվող Հովսեփի Բեն Մատաթիասին և զորապետ Պաուլիսին առաջարկեց մոտենալ քաղաքի պարիսպներին և նրա պաշտպանների հետ բանակցություններ վարել: Տիտոսը առաջարկում էր քաղաքը հանձնել իրեն և խոստանում էր խնայել բնակիչների կյանքը ու պահպանել տաճարի ինքնավարությունը: Տիտոսի մյուս պայմանն այն էր, որ բերդապահ զորքն ու նրա պարագլուխները պիտի հանձնվեին հաղթողի կամքին:

Երուսաղեմի պաշտպանների կողմից հանդես եկավ բարձրագույն դպրոցի գիտնական Ամրասը, որը իր երբեմնի ընկեր Հովսեփին հայտնեց քաղաքի պաշտպանների հետևյալ առաջարկները.

1. Բերդապահ զորքին, իր պարագլուխներով, թողնել ազատ կերպով Երուսաղեմից դուրս գալու և նրանց ճանապարհ տալ զինվորական պատվով:

2. Հոռմայեցիների զորքը Երուսաղեմում չպիտի մնա:

Պաուլիսը, նկարագրելով պաշարվածների կրած ու առաջիկայում կրելիք նեղությունները, առաջարկում էր վերջ տալ համառությանը, դադարեցնել արյունահեղությունը և ավելի համեստ լինել պահանջների մեջ: Այն ժամանակ Ամրասը համաձայնելով կատարել հոռմայեցիների պահանջը, իր կողմից էլ պահանջեց պաշարվածների ձեռքը հանձնել ոմն Հովսեփի Բեն Մատաթիասին, երբեմնի առաջին կարգի քահանային, ոմն Ագրիպասին, հրեական թագավոր կոչեցյալին և ոմն

Բերենիկային, հրեական նախկին իշխանահուն: Հոռմեակյան պատգամավորությունը մերժեց բաժարարել այս պահանջները և բանակ վերադարձավ, իսկ հրեական պատգամավորները կրկին մտան պաշարված քաղաք:

Արդեն թե քաղաքացիները և թե ուխտավորները սկսել էին նեղվել ուտելիքի պակասությունից: Շատերը, սովից նեղվելով, փորձում էին հեռանալ, պաշարված քաղաքից: Տիտոսը սկզբում հեռացողների առաջ արգելքներ չէր հարուցում և նրանց էլ չէր պատժում: Բայց երբ հեռացողները սկսեցին խմբերով փախչել քաղաքից, Տիտոսի խորհրդական Տիբերիոս Ալեքսանդրը խորհուրդ տվեց խստացնել պաշարումը և փախչողներին էլ խաչել:

Հովհաննես Գիշալացին և Սիմոն Բար Զիորան էլ իրենց հերթին նույնպես դաժան դատաստան էին տեսնում փախչողների հետ:

Պաշարման օրից անցավ յոթը շաբաթ: Պենտեկոստեի տոնն էլ վերջացավ: Հոռմայեցիների բոլոր փորձերը, հարձակմամբ տիրանալու քաղաքի պարիսպներին, հաջողություն չունեցան: Քաղաքի պաշտպանները, հաճախ քաղաքից դուրս էին գալիս և հակահարձակմամբ ստիպում հոռմայեցիներին ետ քաշվելու: Ժամանակավոր այդ հաջողությունները որոշ ոգևորություն էին առաջ բերում պաշարվածների շարքերում և հույս ներշնչում, որ Եսային կօգնի ու կազատի պաշարողներին: Սակայն, հոռմայեցիները կրկին առաջ էին շարժվում և կատաբոլտներն ու տարանները գործի դնելով անդադար հարվածում քաղաքի ամուր պարիսպներին:

Անցավ և հուլիս ամիսը, բայց առանց որևէ փոփոխության: Պաշարումը շարունակվում էր. հրեաները պարիսպներից հրկիզող նյութեր թափելով այրում էին մեքենաները և հաջող նետաձգությամբ ու քաջությամբ դիմագրում պաշարողներին:

Վերջապես, մեծ զոհերի գնով, հոռմայեցիներին հաջողվեց տիրանալ Անտոնիոսի աշտարակին և վտանգի տակ դնել տաճարը:

Բայց պաշարվածները աննկուն կերպով շարունակում էին մեծ քաջությամբ ու համառությամբ պաշտպանել քաղաքը:

Տիտոսը այլ հնար չգտնելով հրամայեց քաղաքի շուրջը յոթը կիլոմետր երկարությամբ պարիսպ քաշել, որպեսզի պաշարվածները քաղաքից դուրս գալու և փախչելու հնարավորությունից միանգամայն զրկվեն:

Սովը օրեցօր սաստկանում էր, պաշարվածները ուտելիք էին փնտռում նեխված աղբաբոցներում: Սովից ուժասպառ եղածները տանիքներում ընկած և իրենց հայացքները

ղեպի հաճվելի տուն-տաճարի կողմը ուղղաժամ սպասում էին նրա դալստյանն ու իրենց փրկությունը:

Տիտոսի հրամանով քաղաքի շուրջը, ճանապարհների եզերքներին խաչեր էին կանգնեցվել և փախչողներին խաչում էին: Երեսուցիների շուրջը գտնվող գեղեցիկ պարտեզների ձիթենիները, ծառերը հոռմայեցիները կտրատել ու խաչեր էին շինել: Երկրով տանող ճանապարհը լցված էր խաչվածներով: Ոչ ոք չէր մտածում խաչերի վրայից իջեցնել խաչվածներին ու թողնել և ամբողջ օդը ապականվել, լցվել էր գարշահոտությամբ: Դիակների գարշահոտությունը գրգռել էր զազանների ախորժակը: Մեծ խմբերով այստեղ էին հավաքվել կիբանանի անտառներից գայլեր, շնագայլեր, աղվեսներ, Հորդանանի շրջանից՝ առյուծներ, Գիլեատից և Բասանից՝ հովազներ, որոնք գիշերները ոռնոցով հռչակում էին խաչվածների դիակները:

Քաղաքի շուրջը զազաններն էին վխտում, իսկ քաղաքում մեռելային լուսթյուն էր տիրում, գործառններից բացի ոչ ոք անց ուղարձ չէր անում. մարդիկ կարծես կորցրել էին նույնիսկ խոսելու, ձայն հանելու ընդունակությունը. տների կտուրների վրա, փողոցներում ընկած էին սովալլուկ ու հլուծված մարդիկ, որոնք ուռած մարմիններով ու լայն բացված բերաններով մահվան էին սպասում: Սակայն սոսկալի աչք սովն անգամ չէր հուսահատեցնում քաղաքի պաշտպաններին և որքան սովը սաստկանում էր, պաշարվածների համառությունն այնքան ամրալի ուժեղանում էր:

Տաճարի քահանաները, որոնք անխափան կերպով շարունակում էին տաճարում կատարել կենդանիների՝ զոհաբերությունը, օգոստոսի 5-ին նույնպես պատրաստվում էին զոհաբերել մնացած 9 գառներից երկուսը, երբ Հովհաննես Գիշալացին և Սիմոն Բար Զիորան տաճար մտնելով խլեցին բոլոր գառները, հացը, գինին և վերջ տվին զոհաբերության:

Հովհաննեսի և Սիմոնի զինվորները, ուտելիք որոնելու պատրվակով, խուզարկեցին տաճարի բոլոր բաժանմունքները և մտան մինչև իսկ Սրբություն Սրբոց բաժանմունքը, որտեղ տարին մի անգամ մուտք էր գործում միայն քահանայապետը: Սա արդեն վերջին սրբապղծությունն էր:

Անտոնիոսի աշտարակի գրավմամբ հոռմայեցիները գրավել էին նաև ղեպի տաճար տանող ճանապարհը, այլևս տաճարը պաշտպանող ամրություններ գոյություն չունեին և մոտ էր նրա անկման սրհասական ժամը: Տիտոսը մեկ վերջին փորձ ևս արեց, որպեսզի տաճարն

առանց ավերման իրեն հանձնեն. Հովսեփ Բեն Մատաթիասին նա կրկին անգամ ուղարկեց հրեաների մոտ, առաջարկելով զենքերը վար դնել ու հանձնվել: Սակայն, պաշարվածները լուռ լսեցին Հովսեփի կրակոտ ու համոզիչ խոսքերը և ապա պարսպի դռնակը բանալով նրա վրա բաց թողին. մի քանի խոզուկներ: Դա ամենածանր վերավորանքն էր, որ հրեաները հասցնում էին իրենց երբեմնի առաջին կարգի քահանային:

Անցավ ևս երեք շաբաթ և սկսվեց վճռական ու կատաղի հարձակումը: Հոռմայեցի զինվորները, կատաղած հրեաների համառ դիմադրությունից, մեծ ուժերով հարձակվեցին տաճարի վրա: Նրանք այրեցին տաճարի շուրջը գտնված շենքերը և կոտորեցին քահանաներին ու տաճարում աղոթք անողներին. ապա նրանք հրդեհին տաճարի փայտանոցը, որից էլ բռնկվեց նաև տաճարի շենքը: Հրդեհված տաճարի կտրին կանգնած, տաճարի բանալիները ձեռքները բռնած դեռ մի քանիսները ծահվել օգնություն էին սպասում. հոռմայեցիները սրանց նետաձգությամբ սպանեցին: Հրդեհը ընդգրկել էր ամբողջ տաճարը, երբ զինվորները այնտեղից դուրս բերին մագաղաթների վրա գրված Սուրբ Գիրքը, ոսկյա աշտանակները, սեղանները և այն ամենը, ինչ իրենց կարծիքով արժեքավոր էր, իսկ Ուխտի Տապանակը մնաց այրված տաճարի փլատակների տակ:

Տիտոսը թեև հրամայել էր հրդեհը մարել և կողոպուտը դադարեցնել, սակայն դադադած զինվորները այլևս ոչ մի հրամանի չէին ենթարկվում: Նրանք մտադրվել էին իրենց թըշնամի համառ ծահվելի վերջնականապես ոչնչացնել ու մոխրակույտի վերածել:

Դա տեղի ունեցավ Աբայի 9-րդ օրը 3830 թվին, ըստ հրեական թվականի, կամ օգոստոսի 29-ին 70 թվականին Քրիստոսից հետո:

Կործանված տաճարը այսպիսով գոյություն ունեցավ ընդամենը 629 տարի և 47 օր:

Վերջացնելով քաղաքի հլուսիսային մասի ու տաճարի գրավումը և շարունակելով հրեաների անխափ կոտորածը, Տիտոսը այնուհետև, կատաղի մարտերից հետո, գրավեց Ծիպիտ, Ֆազայիլ և Մարիամնա աշտարակները, որոնց հաստ ու ամրակուտ պարիսպները դեռ դիմադրության հույս էին ներշնչում նրանց վերջին պաշտպաններին:

Սեպտեմբերի 8-ին այդ աշտարակներն էլ կործանվեցին և նրա պաշտպանները, Հովհաննես Գիշալացու և Սիմոն Բար Զիորայի հետ միասին, անձնատուր եղան:

Մարտերը վերջացան: Քաղաքի ավերված փողոցներն ու տները լիքն էին անթաղ ու

նեխվող դիակներով: Հոռմայեցի զինվորները կործանեցին ու այրեցին բոլոր լավագույն շենքերն ու տները: Հրի ճարակ դարձան նաև Հերովդեսի ու Մակաբայեցիների պալատները: Քաղաքի ավերման գործին, հոռմեական լեգեոնների հետ համահավասար, մասնակցեցին նաև Ագրիպաս II հրեա թագավորի ձիավորները:

Եվ Հերովդես Մեծի օրոք վերակառուցված Երուսաղեմը, իր սպիտակ քարով զարդարված պալատներով ու տներով, հինգ ամսվա ընթացքում ավերակների կույտի վերածվեց:

Եվ իրականացավ Քրիստոսի մարգարեությունը.

«Երուսաղեմ, Երուսաղեմ, որ մարգարեներ էիր կոտորում և քեզ մոտ ուղարկվածներին քարկոծում, քանիցս անգամ կամեցաք մանուկներին հավաքել, ինչպես թխական է յուր ձագերին թևերի տակ հավաքում, բայց դուք չկամեցաք: Ահա ձեր տունը ձեզ ավերակ մնա» (Մատթ. ԻԳ, 37—38):

VIII ՏԻՏՈՍԻ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՀՌՈՄ. ՀՐԵԱՆԵՐԻ ԱՊԱԳԱ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Երուսաղեմն ավերված ու տաճարը կործանված էր: Կենդանի մնացած հրեաները, թվով 700 հոգի, շղթայակապ գերի քշվեցին, որոնց թվում նաև Հովհաննես Գիշալացին ու Միմոն Բար Ջիորան: Այդ գերիները պետք է շքեղացնեին Տիտոսի հաղթական մուտքը Հռոմ:

Ապահովության համար Պաղեստինի կիսաքանդ քաղաքներում պահակազորքեր թողնելուց և իր վերջին կարգադրությունները անելուց հետո Տիտոսը մնացորդ բանակով ճանապարհվեց դեպի Հռոմ, որն արդեն դիտակ էր Երուսաղեմի վերջին անցքերին և պատրաստվում էր փառավոր ընդունելություն ցույց տալ Վեսպասիանոսի որդուն:

Տիտոսը մտավ Հռոմի գլխավոր՝ Աբիաջի պողոտան: Նա առաջ էր ընթանում նստած փառավոր զարդարված ձիու վրա: Նրան շրջապատել էր իր լեգեոնների հրամանատարներից կազմված շքախումբը, իսկ հետևից էլ համարաքայլ շարժվում էին գերիները՝ Հովհաննես Գիշալացու և Միմոն Բար Ջիորայի գլխավորությամբ: Ապա սրանց հետևից տանում էին ռազմական ավարը — տաճարի ոսկեպատ սեղանը, ոսկե աշտարակները, ծիրանագույն վարդագույլը, Մովսեսի օրենքների մագաղաթի վրա գրված և ալյթանկազին շատ իրեր ու զգեստներ, որ հաղթողը գրավել էր Հրեաստանում:

Վեսպասիանոս կայսրը մեծ գոհունակությամբ ընդունեց իր որդուն և հրամայեց կը-

տրել երկու տեսակի դրամ — «Հրեաստանը պարտված» և «Հրեաստանը գրաված» մակագրությամբ: Այդ դրամների վրա հրեաները նկարված էին շղթայակապ նստած արմավենիների տակ, իրենց սրբության կորուստը ողբալիս...

Երուսաղեմի ու տաճարի կործանումը ճշնշող տպավորություն գործեց հրեաների վրա թե՛ Պաղեստինում և թե՛ հայրենի երկրից դուրս:

Հոռմայեցիներից ազատագրվելու և ինքնուրույն պետություն ստեղծելու հույսը վերջնականապես կորցրին հրեաները: Այդ պատճառով էլ, պատերազմական գործողությունները դադարեցուց հետո, շատ հրեաներ թողին իրենց հայրենիքը և գաղթեցին ավելի ապահով երկրներ — Հունաստան, Ալեքսանդրիա, Հռոմ ու Իսպանիա: Պաղեստինը համարյա դատարկվեց հրեաներից և նրանց տեղը գրավեցին արաբները:

Հուսահատական դրության այդ ժամանակներն էր, որ Երուսաղեմի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ և դատավոր Հովաքանան Բեն Ջաքիոսը 70 թվականին Գալիլայի Եսաբեն քաղաքում իր մոտ հավաքեց Խորհրդի կենդանի մնացած 70 գիտնականներին և ասաց նրանց.

— Մինչև այսօր Աստծու խոսքի և օրենքների իմաստի բացատրողը, ժամանակի խնդրի որոշողը, թե երբ է տարին սկսվում, երբ է լուսնի ծնունդն ու լրումը, ապա բարոյական կյանքի ուղեցույց եղողը, ով է արդարն ու մեղավորը, եղել է Երուսաղեմի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը: Այսօրվանից այդ իրավունքը և պարտականությունը անցնում է մեզ, մեր Եսաբենի Խորհրդին: Կործանված տաճարի և պետության փոխարեն մենք հրեա ժողովրդին կտանք Սուրբ Գիրքը:

Տեսանելի Աստուծու փոխարեն մենք կըստեղծենք անտեսանելի Աստուծո:

Ո՞րն է կենդանի Աստուծու շունչը — ուսմունքն ու օրենքը: Մեր առաջ այժմ դրված է խնդիր, լրիվ կերպով և հարադատորեն որոշել ո՞րն է Սուրբ Գրքի գրվածքներից իսկականը և ո՞րն է օտարամուտը:

Երկրորդ պետք է վավերացնենք երկար տարիների ընթացքում մեր գիտնականների տված բացատրությունները:

Երրորդ պետք է գրենք մագաղաթի վրա 613 պատվիրանները, որ մենք ստացել ենք մեր հայրերից, ցույց տալով սկիզբն ու վերջը և դաճելով սանմանափախե՞նք օրենքները:

Իսրայելը սրանից հետո պետք է հետևի միմիայն մեր որոշած ծեսերին ու արարողություններին, որովհետև միայն մենք 71 հոգին ենք մնացել Եսաբելից:

Մաքրենք մեր սրտերը և անցնենք աշխատանքի և հավատացած եմ, որ մենք ավելի կայուն կլինենք, քան Հոռմը:

Բոլորն ասացին.

— Ամեն:

Նվ ամբողջ գիշերը 71 գիտնական ուսանողները աշխատեցին Սուրբ Գրքի կարգավորման վրա: Նրանք 24 գիրք ընդունեցին որպես իսկական, հարազատ, իսկ 14-ը, որպես օտարաժամուտ, անվավեր ճանաչեցին:

Նոքա, այդ խաղաղասեր, խոհուն, հեռատես ու իմաստուն գիտնական ուսանողները, ապագայում գալիք փորձությունները նկատի ունենալով ճշտեցին ու հաստատեցին Սուրբ Գրքի իսկական բնագիրը, օրենքներն ու բացատրությունները (Թալմուտը):

Եւթնեի Խորհրդի այդ որոշումը հրեա ժողովրդի համար դարձավ պարտադիր և նա մինչև այժմ էլ խիստ հետևող մնաց այդ օրենքներին ու բացատրություններին, անխափան կատարելով բոլոր ծեսերն ու արարողությունները:

Չնայած իր հայրենիքը կորցրած հրեա ժողովուրդը ցրվեց աշխարհի բոլոր կողմերը և այդ նոր բնակավայրերից շատերում մոռացավ նույնիսկ իր մայրենի լեզուն, բայց նա չմոռացավ անադարտությամբ պահպանել

մովսիսական ժխսապաշտությունն ու հայրենի ավանդությունները:

Եւթնեի Խորհրդի տված որոշումները ավելի հաստատուն հանդիսացան քան աշխարհակալ Հռոմի գերիշխանությունը: Հրեա ժողովուրդը աշխարհաքաղաքացի դառնալով ամեն տեղ, ուր բնակություն հաստատեց, շինեց և իր հավատացյալների ժողովարանը (սինագոգ), որտեղ հավատացյալները թալասով*) ծածկված աղոթում են Աստծուն:

Սակայն, ջերմեռանդ հրեաների համար Երուսաղեմի և կործանված տաճարի տեղը մնացին ամենանվիրական սրբավայրերը: Ուխտավորները միշտ այցելում են այդ վայրերը և Երուսաղեմի կիսաքանդ պարսպի տակ նստելով ու ամբողջ մարմնով օրորվելով ողբում խոստացյալ երկրի կորուստը, տաճարի կործանումը ու հրեա ժողովրդի վրտարանդի դառնալը:

Բայց հրեա ժողովուրդը միշտ էլ համոզված է եղել, որ պիտի գա այն օրը, երբ իսրայելացիք հաղթանակով կրկին կվերադառնան իրենց հայրենիքը, կվերականգնեն Երուսաղեմն ու Հրեաստանը և Երուսաղեմում իրենց Աստուծո՛ւ Եւթնեի համար կկառուցեն նոր տաճար:

*) Սպիտակ ծածկոց ուներին գցելու համար:

